

*Наден О.В.
викладач кафедри правознавства
Східноукраїнського національного університету*

СПЕЦІАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ В СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ В СИСТЕМІ ПІДСТАВ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Кримінальний кодекс України передбачає цілу низку підстав, за яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Звертає на себе увагу той факт, що їх перелік значно розширений порівняно з КК України 1960 року. Сьогодні до них відносяться як види звільнення, що передбачені в Загальній частині Кодексу, так і ті, що передбачені в Особливій його частині. Зокрема, в Особливій частині КК України можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності передбачена в частині 4 статті 307 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів або їх аналогів", частині 4 статті 309 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту" та частині 4 статті 311 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів".

Передбачені чинним кримінальним законодавством України підстави звільнення від кримінальної відповідальності становлять собою певну сукупність (множину). Очевидно, що єдність окремих їх ознак дозволяє об'єднувати всі підстави види звільнення від кримінальної відповідальності у систему. Дослідження такої системи дозволить не тільки упорядкування уявлення про окремі підстави звільнення, але й виявити процеси їх розвитку і функціонування у єдності внутрішніх і зовнішніх характеристик. Такий підхід дозволить не тільки систематизувати уявлення про підстави звільнення від кримінальної відповідальності, але й у ряді випадків по-іншому вирішити пов'язані з ними проблеми, побачити їх цілісність, визначити їх місце і роль в більш широкій колії суспільно-правових явищ, перспективи розвитку тощо.

Системоутворюючим фактором об'єднання різних підстав звільнення від кримінальної відповідальності є їх соціально-правовий результат. Цим результатом є звільнення особи від кримінальної відповідальності як наслідок застосування судом тієї чи іншої підстави такого звільнення.

Одне з центральних місць в системному аналізі виду звільнення від кримінальної відповідальності займає елементарний аспект дослідження, який дозволяє визначити, з яких складових частин (елементів) утворена дана система. Елементарним носієм інтегративності єдності даної системи є окрема підстава такого звільнення. Звичайно, сама така підстава також уявляє собою певну систему нижче, тому не можна говорити, що вона взагалі неподільна. Однак вона неподільна в рамках названої єдності системи: подальший поділ вводить нас вже в іншу систему. Цей висновок цілком відповідає положенню, що систему як цілісність не можна дрібнити до нескінченності, не порушуючи її відносної відокремленості і самостійності.

Той факт, що елементарний склад системи підстав звільнення від кримінальної відповідальності становить собою досить велику кількість підстав такого звільнення ставить, по-перше, питання про можливість їх класифікації, і, по-друге, віднайдення місця у цій класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені лише для осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Така класифікація при цьому є не самоціллю, а засобом до подальшого пізнання досліджуваної проблеми, адже лише згрупувавши певну сукупність явищ за окремими ознаками, можна більш глибоко дослідити їх сутність.

Оскільки будь-яка класифікація можлива тільки тоді, коли має в своїй основі єдність ознак або критерію, за яким проводиться протиставлення різних видів будь-якого явища, то перш за все треба знайти такі ознаки (критерії) щодо системи підстав звільнення від кримінальної відповідальності. В літературі справедливо наголошувалося, що правильно обрані критерії класифікації того чи іншого явища, не лише є запорукою повноти і точності його поділу, а й показником теоретичної та практичної злочинності класифікації. На мій погляд, існує декілька ознак, які дозволяють класифікувати підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені чинним законодавством України.

Найбільш очевидний варіант класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності - їх поділення на загальні і спеціальні. Критерієм такої класифікації служить структура Кримінального кодексу - наявність в ньому Загальної і Особливої частин. Терміни "загальні" і "спеціальні" підстави звільнення від кримінальної відповідальності є досить поширеними в науці кримінального права. Криміналісти вважають загальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності вважаються ті, які передбачені Загальною частиною КК України. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Особливої частини Кримінального кодексу звичайно називають або спеціальними, або окремими. Разом з тим, автори деяких робіт відкидають належність норм про звільнення від кримінальної відповідальності, які містяться в Особливій частині КК до інституту звільнення від кримінальної відповідальності або відособлюють ці норми як спеціальні. Наявність інших вчені аргументовано доводять організаційну єдність інституту звільнення від кримінальної відповідальності, який складається з норм Загальної і Особливої частини КК. Очевидно, що з точки зору правових наслідків застосування цих норм виявляється їх повний збіг. Можна тому зробити висновок, що норми, передбачені Особливою частиною кримінального права, є всього лише відокремленими видами звільнення від кримінальної відповідальності, які входять до загального інституту, але які враховують особливі випадки його реалізації. Якщо прийняти за основу таке міркування, то необхідно встановити в цих нормах, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, містяться всі ознаки, які властиві інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Таким чином, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені Загальною частиною КК, відповідно, можна назвати загальними підставами, оскільки вони можуть бути застосовані до осіб, що вчинили різні види злочинів. Спеціальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності слід вважати ті, які закріплені в Особливій частині КК стосовно до конкретних складів злочинів (у останніх частинах відповідних статей). Серед них - і три норми, що передбачають звільнення від кримінальної від-

повідальності осіб, що вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів: частина 4 статті 307 КК України, частина 4 статті 309 КК України, частина 4 статті 311 КК України. Всі ці названі підстави звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки вони передбачені Особливою частиною КК України і можуть бути застосовані лише до осіб, що вчинили певні визначені законом злочини (окремі види злочинів у сфері обігу наркотичних засобів) слід віднести до спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Аналіз кримінально-правових і кримінально-процесуальних норм дозволяє зробити висновок про, що в разі випадків звільнення від кримінальної відповідальності і припинення кримінальної справи - право компетентних державних органів навіть при наявності всіх необхідних формальних передумов для прийняття такого рішення. Іншими словами, можливість і доцільність звільнення особи від кримінального переслідування і від кримінальної відповідальності повинні оцінюватися у таких випадках з точки зору публічних інтересів. Так, наприклад, якщо особа вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, щиро покалася злочину і є вмотивована про передачу її на поруки (частина 1 статті 47 КК України), то вона не обов'язково повинна бути звільнена від кримінальної відповідальності. Закон лише надає судові право це вчинити. В інших же випадках законодавець зобов'язує суд застосувати інститут звільнення від кримінальної відповідальності, якщо для цього вчиняє передбачена законом підстава. Тут вже немає місця для судового розсуду. Зокрема, якщо особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, після його вчинення припинилася з потерпілим та відшкодувала завдані йому збитки або усунула заподіяну шкоду (стаття 46 КК України), то суд у будь-якому разі зобов'язаний звільнити її від кримінальної відповідальності.

Очевидно, що критерій такого поділу виражається у законодавчому формулюванні відповідного кримінально-правового принципу. Там, де законодавець вживає принципове, імперативне формулювання "звільняється від кримінальної відповідальності", - для суду встановлюється обов'язок звільнити особу від відповідальності. Там же, де законодавець використовує формулювання "може бути звільнена від кримінальної відповідальності", то вирішення питання про те, чи підлягає звільненню конкретна особа віддається на розсуд суду.

У відповідності з таким підходом всі підстави звільнення від кримінальної відповідальності можна класифікувати на дві групи: дискреційні і імперативні. До дискреційних видів звільнення від кримінальної відповідальності є правом, а не обов'язком компетентного органу. Відповідно імперативними є ті, які встановлюють обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності.

У вітчизняній літературі названі види звільнення від кримінальної відповідальності звичайно називаються "обов'язковими" та "факультативними", чи, відповідно, "імперативними" і "факультативними". Уваляється однак,

що термін "дискреційний" та "імперативний" є більш вдалим для їх означення. Відомо, що етимологічно "факультативний" - це той, чия наявність не обов'язкова, чого може не бути. Тому, коли говорять про ту чи іншу підставу звільнення від кримінальної відповідальності, що вона факультативна, то етимологічно це означає, що вона може бути, а може й не бути. Але точно так же, може бути наявною, а може й бути відсутньою так і звана "обов'язкова" підстава звільнення від кримінальної відповідальності. Різниця ж між ними, як відзначалося, в іншому: одні з них імперативно встановлюють обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності, інші ж - відносять питання про таке звільнення на судовий розгляд, дискрецію (від латинського *discretio* - на власній розсуд).

У всіх трьох законодавчих приписах, що визначають підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, законодавець користується формулою "особа... звільняється від кримінальної відповідальності". Таким чином в усіх цих випадках встановлюється обов'язок для суду за наявності визначених законом підстав застосувати саме цей, а не інший (кримінальну відповідальність) кримінально-правовий засіб державного реагування на вчинений злочин. Висходячи зі сказаного, всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів необідно віднести до імперативних.

За критерієм того, чи ставиться остаточність звільнення від кримінальної відповідальності в залежності від подальшої (після прийняття судом відповідного рішення) поведінки особи, що вчинила злочин, виділяються ще дві групи підстав звільнення. Так, С.Н. Сабанін та А.Я. Булиця пишуть про за цєю ознакою всі підстави звільнення від кримінальної відповідальності підрозділяються на дві великі групи: умовні і безумовні. Умовне звільнення передбачає можливість відновлення кримінального провадження у випадках, коли поведінка суб'єкта після звільнення не відповідає вимогам, які пред'являються законом. Безумовне характеризується тим, що воно остаточне, тобто незалежне від поведінки особи після звільнення його вже не можна піддати кримінальній відповідальності за раніше скоєний злочин. Така особливість умовних підстав звільнення від кримінальної відповідальності дала окремим авторам підстави назвати їх пом'якшувачами, а безумовні - остаточними.

В основі поділу підстав звільнення від кримінальної відповідальності на умовні і безумовні з матеріально-правової точки зору знаходиться покладення або непокладення на особу, яка звільняється від кримінальної відповідальності відповідних обов'язків після того, як відповідне рішення буде прийнято, а з процесуально-правової точки зору - можливість або неможливість скасування рішення про припинення кримінальної справи і її відновлення. Висходячи з цього критерію, безумовними підставами є ті, коли особа звільняється від кримінальної відповідальності без застосування до неї будь-яких

спеціальних заходів або обов'язків, які вона повинна згодом виконувати. Відповідно, тут не може бути особливой процесуальної санкції у вигляді відновлення провадження по справі і покладення на особу кримінальної відповідальності (немає обов'язку - немає санкції). Це, зрештою, не означає, що постанову про припинення кримінальної справи в такому випадку в принципі не можна скасувати. Але зробити це можна лише за загальними підставами скасування процесуальних рішень. Іншими словами, якщо рішення про звільнення від кримінальної відповідальності за безумовною підставою приймається законно і обгрунтовано, то воно остаточне.

Обов'язки ж, які покладаються на особу при умовному звільненні її від кримінальної відповідальності визначаються саме кримінальним законом. Тому лише їх наявність у КК України свідчить про умовність того чи іншого виду звільнення від кримінальної відповідальності. За чинним КК України можливість покладення на особу таких обов'язків передбачена лише в разі передачі її на поруки (стаття 47 КК України) та при звільненні від кримінальної відповідальності неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру (стаття 97 КК України).

У приписах же, що передбачають можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, покладення на таку особу жодних обов'язків, які вона має виконувати після ухвалення рішення про її звільнення, не передбачається. З огляду на зазначене всі спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів слід віднести до безумовних.

Наступний варіант класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності - їх поділ на суб'єктивні і об'єктивні. Ця класифікація побудована на розмежуванні, з однієї сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності ставиться в залежність від позитивної поведінки особи, що вчинила злочин і яка повинна бути виражена в конкретних вказаних законодавцем діях, а з іншої сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності не залежить від поведінки цього суб'єкта, а є пов'язаним з настанням інших юридично значущих об'єктивних фактичних обставин (подій). Підстави першої групи називаються суб'єктивними тому, що тут вирішальну роль у них відіграють воля і дія суб'єкта, який вчинив злочин, а іншої групи - об'єктивними, оскільки в цих випадках звільнення відбувається через ті певні об'єктивні фактори, настання яких не може залежати від волі особи, яка звільняється від кримінальної відповідальності. Очевидно, що за своєю сутністю, це є поділ підстав звільнення від кримінальної відповідальності на дві групи в залежності від того, до якого виду юридичних фактів відносяться ті фактичні обставини, які зумовлюють таке звільнення. Першу групу становлять ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є подіями, тобто явищами, що не залежать від волі особи. Відповідно другу групу

становлять ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є діями, тобто свідомими винесеними людьми, в яких проявляється її волевиявлення.

До першої групи підстав звільнення від кримінальної відповідальності за чинним КК України слід віднести зміну обстановки, внаслідок якої винне-не особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (стаття 48 КК України), закінчення строків давності (стаття 49 КК України) та вимогання хабара (частина 3 статті 369 КК України). Другу ж групу становлять такі підстави, як дійове казтя (стаття 44 КК України), примуслення винного з потерпілим (стаття 46 КК України), щире покарання особи та наявність клопотання про передачу її на поруки (стаття 47 КК України), а також всі спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Особливою частиною КК України, за виключенням вимогання хабара (частина 3 статті 369).

Отже, спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, як і переважна більшість інших спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, є суб'єктивними. Такий висновок випливає з того, що законодавець у даному разі ставить

вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності в залежність не від подій, а від посткримінальних дій особи. Такими діями є, відповідно згідно наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів і вказання джерела їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (частина 4 статті 307, частина 4 статті 311 КК України) або добровільне звернення до лікувального закладу і початок лікування від наркоманії (частина 4 статті 309 КК України). Вказуючи на добровільність винення всіх названих дій законодавець спеціально підкреслює їх підконтрольність свідомості і волі особи, їх віднесення до винків цієї особи, а не до зовнішніх, об'єктивних щодо неї подій.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, що передбачені частиною 4 статті 307, частиною 4 статті 309, частиною 4 статті 311 КК України, є спеціальними, імперативними, безумовними, суб'єктивними підставами звільнення від кримінальної відповідальності.

УДК: 343.713 (477)

Дзьаменко С.В.

*заступник декана юридичного факультету ЗДУ,
ст. викладач кафедри кримінального права та
правосуддя ЗДУ*

ВИМАГАННЯ: ДЕЯКІ СПРНІ ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ

В кримінально-правовій літературі неоднаково вирішують питання щодо правової природи вимогання. Неоднозначне рішення цього питання закладено, доктринами кримінального права Російської імперії наприкінці XIX століття. Так, В.В. Єсіпов відокремив чотири різновиди розкрадання - крадіжку, грабіж - розбій, шахрайство та вимогання [1]. Л.С. Белогриць-Котляревський та І.Я. Фойніцкій вважали вимогання особливим видом насильницького викрадення чужого майна [2]. М.М. Ісаєв не відносив вимогання до різновиду розкрадання, а розглядав його як близьке до насильницьких викрадань [3].

Відсутній єдиний підхід вчених з цього питання і дотепер. Одні автори вважають вимогання однією з форм насильницького викрадення майна [4], на думку інших - вимогання не є розкраданням, а тому не може бути однією з його форм [5]; треті - відносять вимогання до інших кримінальних зазіхань на власність при відсутності ознак розкрадання [6].

Вимогання відносили до інших кримінальних злочинів проти державної і колективної власності, даючи при цьому різні назви цим груп злочинів, до приклада такі як: інші корисливі злочини проти соціалістичної власності, які не утримувуть ознак розкрадання [7]; інші зазігання на